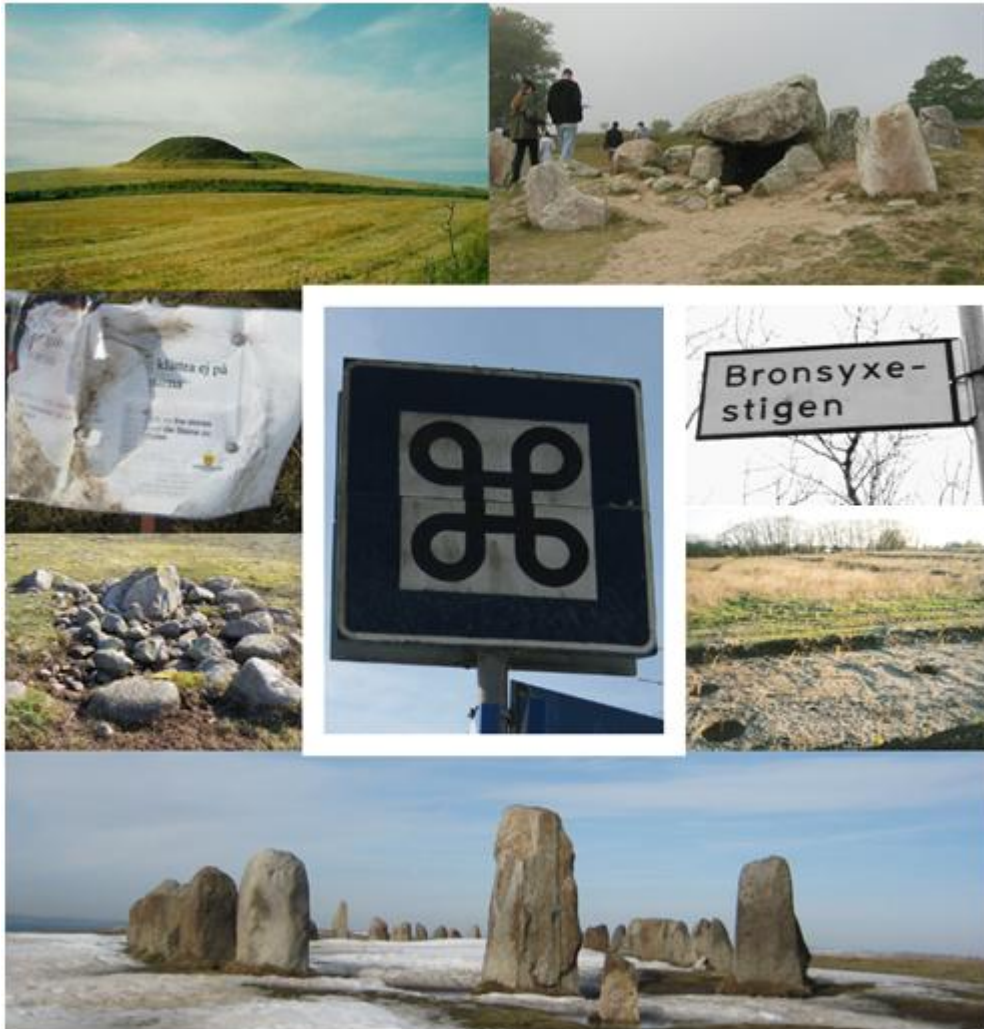

Bland det **KÄNDA** och *okända* –
Fornlämningars situation och omhändertagande idag

Lunds Universitet
Institutionen för arkeologi
och antikens historia ARK VT10
Handledare: Birgitta Hårdh

Författare: Belinda L. Nilsson

Innehållsförteckning

<i>Abstrakt</i>	3
<u>INLEDNING</u>	
Syfte och frågeställning	4
Metod och material	5
Forskningshistorik	10
Källkritik	12
Begreppsdiskussion	13
<u>ANALYS</u>	
Fornlämningars olika situation	15
Fornlämningars omhändertagande i ett brett perspektiv	17
Fältstudien	20
Känd fornlämning: Ales stenar.....	20
Okända fornlämningar: gravhögar i Malmö.....	22
Tornhög.....	22
Frillinge hög.....	22
Grötehög.....	23
Skävehög.....	24
Trehögsparken: Fosie industriområde.....	25
<u>RESULTAT</u>	
Tolkning av fältstudien: Jämförelse mellan känd och okänd fornlämning	27
Resultat och diskussion av frågeställning	29
Hur olika ser dessa fornlämningars situation ut vad gäller omhändertagande?...	29
Vad gör att en lämning är känd eller okänd?.....	29
Följs de utvalda skötselplanerna och behöver de kompletteras?.....	31
Vad är det som gör att skillnaderna i situation och omhändertagande finns?.....	32
Vad går det att göra åt skillnaden i omhändertagande?	32
Sammanfattning.....	34
<u>REFERENSER</u>	
Litteraturförteckning	35
Bilaga: skötselplaner	38

Abstrakt

I min studie problematiserar jag hur omhändertagandet av fornlämningar varierar, med utgångspunkt från kända och okända lämningar. Omhändertagandet har många olika aspekter; allt från röjning av vegetation, förhinder av slitage och publikanpassning till tillgängliggörande, synliggörande och bruk av fornlämningen. Jag jämför en känd lämning, Ales stenar, med mer okända lämningar; gravhögar ur vardagslandskapet i Malmös utkant. Detta gör jag utifrån befintliga skötselplaner, lagar och regler och generella riktlinjer för omhändertagande, funna ur olika litteratur.

Sedan undersöker jag bland annat hur dessa fornlämningar upplevs, hur miljön kring lämningen är, skötseln av dem, eventuella hot och deras bevarandesituation.

Skillnaderna mellan känd och mindre känd lämning finns, men det finns även vissa likheter. Men bara för att en lämning är känd eller okänd betyder inte det att man ska dra förhastade slutsatser kring dess situation, utan att det även kan variera från fall till fall.

De riktlinjer för skötsel som finns följs i nästan alla av mina studerade fall, men är ganska enkla och man kan önska att de var mer fylliga. Kända lämningar har en bättre omhändertagandesituation både ur praktiskt och abstrakt synpunkt, medan de okända ofta lider på grund av att de är obrukade och osynliga, något man måste göra något åt i större grad, detta genom att man redan i planeringsstadiet av en exploatering tar större hänsyn till abstrakta former av omhändertagande och införlivar lämningen mer i det nutida samhället och miljön, vilket skulle kunna gynna både fornlämningen, de som bor där och exploatörer.

Samtliga bilder i arbetet är tagna och redigerade av författaren.

INLEDNING

Syfte och frågeställning

Mitt syfte är att belysa och problematisera fornlämningars situation idag, utifrån det faktum att alla fornlämningar inte har samma situation eller omhändertagande. Detta är ett brett ämne med många aspekter och därför väljer jag att fokusera på och studera detta utifrån skillnaden i omhändertagandet av kända, mindre kända eller okända lämningar. Dvs. allmänt populära och välkända lämningar som folk hört talas om och som alla vet var det ligger, samt de lämningar som är mindre kända och inte har tilldrar sig så mycke intresse riktade mot sig. I den enorma variationsmängd som finns bland fornlämningar, är graden av hur känd en fornlämning är, en kategori som sticker fram för mig och som jag tror ger vissa konsekvenser och skillnader för lämningens situation och omhändertagande, och därmed är en intressant aspekt att studera omhändertagandevariationen utifrån.

Med omhändertagande menar jag det rent faktiska underhållet av fornlämningar, t.ex. att hålla undan vegetation, dokumentera och forska om fornlämningar, men också att synliggöra och tillgängliggöra dem på ett tillfredställande sätt. Hur fornlämningar omhändertas beror delvis mycket på vilka lagar och riktlinjer som finns, tidens anda, men det handlar även om den enskildes agerande. Hur besökaren, såväl som arkeologen bemöter lämningen, grundar sig förstås på våra olika attityder till fornlämningar och det påverkar hur vi ser på fornlämningar och hur vi hanterar dem. Detta varierar från fall till fall, därför är det högst troligt att lämningars situation skiljer sig åt. Det finns för många direktiv på hur fornlämningar ska omhändertas, vilket bland annat står i skötselplaner, vilket då blir en viktig grund för fornlämningens situation.

Därför vill jag undersöka detta konkret genom att studera och jämföra ett antal fornlämningar som antingen är kända eller okända i någon mån. Som den kände har jag valt ut Ales stenar, och som de okända några gravhögar i Malmös sydöstra utkant.

Min frågeställning blir med utgångspunkt från min jämförande studie:

- Hur olika ser dessa fornlämningars situation ut vad gäller omhändertagande?
- Vad gör att en lämning är känd eller okänd?
- Följs de utvalda skötselplanerna och behöver de kompletteras?
- Vad är det som gör att skillnaderna i situation och omhändertagande finns?
- Vad går det att göra åt skillnaden i omhändertagande?

Metod och material

Arbetet rör sig dels på ett generellt plan vad gäller fornlämningar; deras situation och omhändertagande, men också på ett konkret plan med faktiska fornlämningsexempel. Först ska jag bekanta mig med ämnet, för att få en bredd och en referensram att kunna utgå ifrån när jag studerar de utvalda lämningarna. Jag kommer att besöka dem på plats. Jämförelsen och bedömningen görs utifrån olika omhändertagandekriterier, som grundas på skötselplaner, kulturminneslagen, direktiv för kulturmiljövården, Fornsök och kriterier hämtade från litteraturen jag läst.

Skötselplanerna för lämningarna är ett av flera dokument som ger riktlinjer och mål för hur fornlämningsmiljöer ska behandlas. Dessa gäller för mindre fornlämningsområden eller enskilda lämningar (Danielsson 2006:29). Utformningen av en sådan plan sker ofta i samråd med eventuell markägare och innehåller anvisningar för hur fornlämningar ska skötas och vårdas. För fornlämningarna i Malmös utkant vände jag mig till Länsstyrelsens kulturmiljöenhet för att få tillgång till skötselplaner.

Kulturminneslagen är ett av de främsta dokumenten för fornlämningars skydd och ger riktlinjer för hur man ska handla i olika situationer, t.ex. när man ska bygga på ett område med fornlämningar.

Fornsök är en tjänst på internet där man som allmän person kan få fram information och placering av fornlämningar. Denna kommer jag också att använda mig av.

De kriterier jag kommer att utgå ifrån kan summeras i tre huvudgrupper:

- 1) Kunskap kring fornlämningen: vilken kunskap finns kring den? Hur förmedlas kunskapen om den? Hur lätt är det att hitta kunskap om fornlämningen? Finns det skyltar?
- 2) Bevarandesituation: Hur och av vem sköts fornlämningen? Uppfylls skötselkraven? Vilka hot finns mot fornlämningen? Finns det skador på fornlämningen?
- 3) Upplevelsesituation: Hur upplevs lämningen? Syns lämningen? Hur tillgänglig är den? Är den publikanpassad? Är miljön och det nutida sammanhanget som fornlämningen befinner sig i tidsenligt för dess bildningstid?

Ett flertal av de fornlämningar som jag har i min undersökning är för mig välkända och bekanta lämningar, som jag besökt ett flertal tillfällen under de senaste åren och olika tidpunkter på året, vilket ger mig en större referensram i min studie.

Ales stenar (Fig. 1) valde jag eftersom den är så känd, även om det finns ännu mer kända lämningar i övriga landet, men denna var närmast tillgänglig. De mindre kända gravhögarna i

Malmö (se karta fig. 2) är utvalda då de alla delvis har liknande situation; de finns i vardagslandskapet, men har lite varierande situation, som gör dem intressanta att också ställa mot varandra. *Tornhög* (RAÄ nummer: Husie 9:1) ligger på en åker nära en lekplats med ett bostadsområde kring sig och har trots sin okändhet en skylt vid sig (fig. 3). Många lämningar ligger på odlad mark, men det är inte lika vanligt med en lekplats precis bredvid, vilket gör lämningen intressant att ta med i undersökningen. *Frillingehög* (RAÄ nummer: Södra Sallerup 1:1) (fig. 4), ligger på en stor gräsyta/åker, inte lika centralt men i utkanten av ett bostadsområde och har en ovanligt vid och fin utsikt. Dess monumentalala läge är väldigt typiskt för högar, därför tar jag med denna. Högen är dessutom mycket ihopsjunkna, vilket de andra inte är. Det finns även gamla sägner kring högen, något som är typiskt för lämningar förr i tiden. *Skävehög* (RAÄ nummer: Fosie 9:1) (fig. 5) finns i Jägershills koloniområde på en gräsyta med fotbollsplan och boulespelsbana och har blivit störd och delvis utgrävd. Jag tar med denna lämning för att den så tydligt har flera vardagsaktiviteter nära sig. *Grötehög* (RAÄ nummer: Lockarp 7:1) (fig. 6) ligger mycket avsides på en liten yta i en väldigt industridominerande miljö och tycks därför ha en mycket ogynnsam situation i flera olika aspekter. Fem ytterligare högar ligger i den så kallade *Trehögsparken* i Fosie industriområde (RAÄ nummer: Fosie: 4:1,4:2, 5:1,10:1, 11:1) (fig. 7,8,9,10). Dessa finns på ett enda stort sammanhängande öppet område, vilket är ovanligt. I området runt omkring har man gjort många utgrävningar. Gator och kvarter i området har ovanligt stor utsträckning döpts till arkeologiasocierade namn: Stenåldersgatan: Bronssvärdet, Bronskniven och Bronsluren (Björhem & Säfvestad 1993:3). Generellt dateras samtidliga högar till bronsåldern eller generellt till bronsålder och järnålder (Fornsök). Grötehög, Skävehög och de fem högarna i Trehögsparken ingår i en och samma skötselplan.

Fig. 1. Ales stenar. Notera metallskivan som satts dit på grund av sprickan i stenen. Frostsprängning är bara ett av hoten mot fornlämningen.

Fig. 2. Karta över var i Malmö högarna ligger (redigerad karta från Eniro).

Fig. 3. Tornhög med sin skylt.

Fig. 4. Frillinge hög med sin något ihopsjunkna profil.

Fig. 5. Skävehög.

Fig. 6. Grötehög.

Fig. 7. Hög RAÄ nr. 5:1 i Trehögsparken, Fosie industriområde.

Fig.8. Hög RAÄ nr. 4:1, 4:2 i Trehögsparken, Fosie industriområde.

Fig. 9. Hög RAÄ nr. 10:1 i Trehögsparken, Fosie industriområde med hög 11:1 bortom högen. Hög 10:1 hotas liksom flera andra högar av kaninhål i olika omfattning.

Fig.10. Hög RAÄ nr. 11:1 i Trehögsparken, Fosie industriområde.

Forskningshistorik

Fornlämningars omhändertagande finns återkommande i litteraturen jag läst. Det går inte att tala om fornlämningar utan att komma in på deras situation; hur de tas om hand eller hur man relaterar till dem – antingen som ett problem i samhällsplaneringen, eller som en möjlighet för upplevelse för besökaren och individen. I den litteratur jag bekantat mig med, visas detta på många olika sett och behandlas i en mängd olika aspekter, fler än jag kan ta upp i detta arbete.

Det finns även böcker som inte är så allmängiltiga, utan tar fasta på specifika fornlämningars situation t.ex. ”Plats på scen. Kring beskrivning och förmedling av Bohusläns fasta fornlämningar genom tiderna, som i sin empiriska studie berör fornlämningsplatsen som en möjlighet till upplevelse och undersöker dialog mellan allmänhet och den antikvariska parten (Gustafsson & Karlsson 2004: 10). Fornlämningen som problematik vid t.ex. exploatering berörs i boken av Berta Stjernqvist m.fl. (1993): ”Arkeologi och samhälle:

Fornlämningars behandling i samhällsplaneringen”, som tar upp flera konkreta fall hur fornlämningarnas omhändertagande hamnar i kläm mellan olika parter, som vill olika och hur det skapar problem. Linda Andersson och Maria Persson (2006) gjorde en publikstudie mitt under turistsäsongen vid ett välkänt gravfält, för att undersöka vem som besökte, varför och om de förstod fornlämningen. Undersökningen visade att besökaren var antingen en historie- och arkeologiintresserad person eller en som bara tyckte det var ett trevligt utflyktsmål. Det visade sig att skyltarna som stod vid fornlämningen uppmärksammades av nästan alla.

Flera böcker tar upp fornvården och hur den är bristande och man pekar på olika hot mot fornlämningarna. Gustawssons bok ”*Fornminnesvård*” från 1970, som är en ganska gammal skrift, visar att ämnet aldrig blivit inaktuellt och har diskuterats längre tillbaka i tiden. ”*Handbok i fornminnesvård*” (Danielsson 2006), utgiven av Riksantikvarieämbetet, ger mycket översiktlig och lättillgänglig information kring fornlämningar och deras omhändertagande i olika aspekter, riktad kanske främst till den som arbetar med t.ex. kulturmiljövård.

Ämnet är inte nytt, de flesta aspekter har redan berörts. Jag kommer ta upp dem igen, just för att många av dem är värda att poängteras ännu en gång. Anita Synnestvedt skriver dock att det inte finns många undersökningar kring vem som besöker ett fornminne i vardagslandskapet (2008:214). Ett exempel på en sådan studie av en fornlämning i ett vardagslandskap är en uppsats av Marita Engberg Ekman (1999) som berör det s.k. Baraberget på Gotland. Den visar hur en fornlämning används i vardagslivet, hur de intillboende relaterar till den och vad man kan göra för att synliggöra lämningen för skapa ett större engagemang kring den. Min studie kommer att bli ett tillskott av studier kring fornlämningar i vardagslandskap.

Några studier som har gjorts kring orsaken till att man besöker kända fornlämningar, visar att intresse av arkeologi eller historia spelar roll, men ofta är det andra saker som lockar besökaren till platsen såsom utsikt, trevlig plats eller fin natur (Synnestvedt 2008: 214ff).

Mycket av tidigare forskning har varit abstrakt och allmän om fornlämningar och fornvård, medan fallen med konkreta studier av enskilda och specifika lämningar varit färre generellt sett. Fler sådana kan önskas och jag hoppas min jämförande studie kan vara ett bidrag till den andelen studier.

Källkritik och begränsningar

Mitt arbete kan inte göra anspråk på att vara heltäckande vad gäller vidden av fornlämnings exempel och omhändertagandesituationer. På grund av tidspress och av mitt arbetes storlek har jag fått göra en del begränsningar. Fornlämningars situation är ett intressant tema, som är brett och med många olika riktningar. Det är svårt att tala om fornlämningar och omhändertagande utan att börja diskutera även t.ex. hur bilden av forntiden presenteras, om det ger mer att bevara eller gräva ut en fornlämning osv. Sådana frågor och infallsvinklar leder i sin tur vidare till ytterligare frågor. Dessvärre ger det här arbetets omfång mig inte möjlighet att beröra alla dessa aspekter i större utsträckning. Jag tänker fokusera på omhändertagandet i aspekten känd och okänd fornlämning. Däremot är det omöjligt att inte beröra dem lite då och då.

Min studie av några få fornlämningar i Malmös utkant, ger såklart inte någon heltäckande bild av alla fornlämningsfall som finns. Många andra och många fler lämningar hade kunnat väljas ut att studeras och hade kanske varit utmärkta exempel på olika situationer. Det breda spektrum av olika behandlingar och situationer är enormt stort, varför det inte går att fånga alla variationer som finns. Arbetet ger inte en total bild av hur det faktiskt står till. Min studie kan snarare ses som ett exempel på hur det är i vissa fall, med fokus på vinklingen kring i vilken grad en lämning är känd och vilka förutsättningar det ger.

Valet av vilka lämningar som ingår i studien är medvetet utvalt, vilket kanske kan medföra ett riktat resultat.

Uppsatsen görs mitt i vintern när det är snötäckt och kallt, och därmed lågsäsong för besök för utomhusaktiviteter såsom utflyktsmål eller turistbesök till sevärdheter som t.ex. fornlämningar. Alltså möter jag fornlämningsplatsen i en tid då besöksfrekvensen inte är på sin topp, vilket påverkar studien. Arbetet är även utfört på ganska kort period, och det gör att jag inte har kunnat undersöka fornlämningarnas situation under längre period eller vid olika tidpunkter på året.

Det finns många saker man hade kunnat fortsätta vidare på. Främst att utvidga studien till omfatta fler lämningar ur varje grupp. Eller studera lämningar av olika kategorier, antal och infallsvinklar, men även under längre tid för att ge ett annat djup, som skulle göra resultaten mer tillförlitliga. T.ex. ett långtidsperspektiv kan ofta säga mer om hot och framtidsutsikter, även om sådana undersökningar kan vara mycket tidskrävande. En studie av hur besökare och de som bor och verkar kring fornlämningar i vardagslandskapet, med t.ex. intervjuer, hade varit givande för förståelsen av hur folk ser på dessa lämningar.

Begreppsdiskussion

Det finns en del begrepp som är centrala i denna uppsats och som jag därför vill förklara, vad de innebär och vad de kan innebära.

Först och främst ordet *fornlämning*. Ordet har gått och kan gå under många andra namn såsom kulturminne och fornminne. Vad man ser som fornlämning skiftar i tid (Olsson 2003:5). Enligt Kulturminneslagen (KML), som fungerar som ett vägledande dokument för behandling av fornlämningar och kulturminnen, är en fornlämning något som är skyddat enligt lag. Fasta fornlämningar är lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldretiders bruk och som är varaktigt övergivna” (KML kap 2). Vad en fornlämning kan bestå av är mångfacetterat. I KML nämns att det förslagsvis kan vara ett gravfält, resta stenar, ristningar eller målningar på bergsytor, lämningar av boplatser, ruiner av olika slag, färdvägar, skeppsvrak, eller naturbildningar som t.ex. är knutna till sägner ... och listan kan göras mycket längre.

Till en fast fornlämning hör dessutom ett så stort område på marken som behövs för att bevara lämningen och ge den tillräckligt utrymme med hänsyn till dess art och betydelse – kallat *fornlämningsområde*. Förr talade man mest om bara lämningen i sig men har allt mer fokuserat på hela miljöer och landskap (Danielsson 2006:7). Det är viktigt att inte bara ta fasta på själva fornlämningen, utan även dess omgivning, eftersom den ingått i ett forntida landskap och större sammanhang. Fornlämningar har ofta samband med andra lämningar i sin närhet (Blomqvist 1994:162).

Fornlämningar är en del av vårt *kulturarv*. Kulturarvet består inte bara av fysiska lämningar och landskap utan har en mer abstrakt form också, i form av människors relation till landskapet (Welinder 1993:54). Problematiken kring kulturarv beror på att vad som ska betraktas som ett kulturarv skiftar utifrån olika tid och betraktare (Grundberg 2000:9). Det är en kulturell konstruktion (Tunbridge & Asworth 1996: 8) som gör att kulturarvets innehåll inte är något självklart. Detta försvårar när man ska bestämma vad som bör bevaras och inte.

Fornvård och kulturmiljövård. Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön och även om Länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet har den främsta tillsynsskyldigheten, är det på allas ansvar att kulturarvet skyddas (KML kap 2). Att fornlämningar ska skyddas är klart, men hur detta ska göras är inte lika självklart. Skydd kan innebära många olika saker, allt från att se till att den inte förstörs av vare sig mänskliga eller naturliga krafter, men också om att göra lämningen tillgänglig, både fysiskt och mentalt begriplig, för besökare. Kulturminneslagen säger att det är förbjudet att utan tillstånd rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller på annat sätt ändra eller skada en fast fornlämning.

Länsstyrelsen och riksantikvarieämbetet får därför vidta de åtgärder som behövs för skydda och vårda fornlämningen, vilket kan röra sig t.ex. om iordningställande av platsen eller flyttning av en fornlämning. Men även kommunen har en viktig roll här, eftersom det är de som har de ekonomiska resurserna och ansvaret för samhällsplaneringen, som i förlängningen påverkar fornlämningens situation (Blomkvist 1994:155).

Som en riktlinje och strukturering av den planerade vården har man utarbetat *skötselplaner* för fornlämningar som innehåller t.ex. beskrivning av fornlämningen, målsättning för den, samt skötselanvisningar (se bilaga). Men det finns även andra dokument som ska vara vägledande, såsom internationella dokument, kulturpolitiska mål, kulturmiljöprogram, vårdprogram och förvaltningsplaner, som på ett eller annat sätt behandlar fornlämningar och fornlämningsmiljöers omhändertagande (Danielsson 2006 s19-29).

Kulturarvsförvaltningen är, menar Grundberg, en av de befintliga institutionella verksamheterna som hanterar kulturarvet, såsom museum, kommun och länsstyrelse (2000:8), vars roll är central vad gäller omhändertagande och skötsel. Ibland kan man låta markägaren sköta ett mindre fornlämningsområde i samverkan med länsstyrelse (Danielsson 2006: 28).

Fornlämningar och kulturarv finns bara inte, de brukas också – *ett kulturarvsbruk*. Detta bruk kan ha mycket olika former, mycket beroende på vilka värden man ger det. En fornlämning kan ses som ett instrument att t.ex. legitimera en identitet (Grundberg 2001:31), eller som en resurs för en ekonomisk marknad (Grundberg 2001:37). För arkeologin är den vetenskapliga aspekten av fornminnen självklar, men man får inte glömma bort att de också har upplevelsevärden (Synnestvedt 2008:156).

ANALYS

Fornlämningars olika situationer

Eftersom min fältstudie endast berör gravhögar och arbetsomfånget inte ger möjlighet att behandla fler fornlämningsfall, ska jag här ta upp en del andra fornlämningsituationer som kan förekomma och förekommer. Detta för att ge mer bredd och lite större insikt variationsrikedomen. Avsnittet gör förstås inget anspråk på att vara totalt heltäckande. Inledning eller kategorisering av fornlämningar kan göras på många olika sätt; utifrån fornlämningstyp, miljö eller om den är känd eller okänd. Alla dessa ger olika förutsättningar för fornlämningens situation och omhändertagande. Det skiljer förstås även från individuellt fall till fall. Det finns lämningstyper där vissa är kända och andra inte, det är inte självklart att alla inom samma kategori är välkända bara för att de är fornlämningar av samma typ. Kategorierna är skapade och är alltså inte självklara. Jag väljer att dela upp dem i kända och okända. Om en fornlämning är känd eller inte kan bero på vem man frågar. Vissa, såsom Ales stenar, är allmänt kända, medan vissa fornlämningar endast är kända av t.ex. arkeologer eller närboende. För att känna till en fornlämning krävs det kunskap, antingen kunskap om vilka lämningar som finns här, eller kunskapen att känna igen en när man ser en. Vad gäller fornlämningars grad av popularitet generellt sett vill jag hävda att det ibland bara handlar om tur. Många gånger kan det vara tillfällena som gör att den blir känd.

Hällristningar är en kategori lämningar som är populära besöksmål och som fascinerar såväl forskare som allmänheten. Uppkomsten av Vitlycke museum startade med hjälp av ideella krafter och amatörarkeologers engagemang och växte sakta men säkert fram på den vägen (Leijonhufvud 2000:106ff). Idag är det utnämnt till ett världsarv och har därigenom lyfts fram så att både kommun och lokala sparbanken engagerat sig, samtidigt som lokalbefolkningen känner en stolthet och intresse i att bevara lämningen (Leijonhufvud 2000:111f). I detta fall började uppmärksamheten, som ledde fram till att göra den känd, i liten skala, men sedan gick det som ringar på vattnet, när allt fler engagerade sig och bidrog till att göra fornlämningen allt mer berömd. Den ”osynlighet” som hällristningarna en gång hade, skulle man knappast kunna tänka sig ha existerat.

I de fall där man är rädd att för intensivt besök ska slita på fornlämningen, eller man vill ha tillgång till en lämning på ett annat ställe förutom ursprungsplatsen, kan man göra en kopia av fornlämningen. Detta har gjorts t.ex. med avgjutningar av hällristningar (Danielsson 2006:136).

En annan omtalad fornlämning är Hagadösen, som kan tas som ett exempel på det stereotypskapande som är vanligt vad gäller fornlämningar. Den har använts flitigt just som bild på en typisk dös (Gustafsson & Karlsson 2004:190). Detta har gjort den mycket känd och igenkänd och det skulle knappast vara så om den inte brukats så flitigt som bild i så många sammanhang. Det ger dock nackdelen att det får variationsrikedomen hos dösarna att försvinna (Gustafsson & Karlsson 2004:199). De riktigt kända fornlämningarna är få, medan de okända tillhör en stark majoritet.

Runstenar är liksom många andra mindre kända fornlämningar hotade av förfall. I runstenarnas fall har man löst detta på ett mycket kreativt sätt. Med en fadderverksamhet har en person åtagit sig att hålla uppsikt över och sköta runstenen (Danielsson 2006:153). Detta är givande ur många aspekter. Dels blir skötseln faktiskt gjord, men det involverar även allmänheten och ger den enskilde intresserade möjlighet att bidra till kulturmiljövården. Det förekommer att runstenar flyttas från sitt ursprungliga läge (Danielsson 2006:47). I entrén till Lunds Universitets bibliotek står en hög runsten, vilket är ett sätt att försöka införliva en fornlämning i den nutida vardagliga sfären.

Med en lämning som Ales stenar eller en hällristningsplats, är det lätt att bygga upp en besöksplats och verksamhet kring en fornlämning. Men fornlämningar som inte syns ovan mark eller är bortgrävda och därmed mer abstrakta, t.ex. boplatser och fyndplatser, är svårare att göra något konkret med, för att kunna iscensätta eller berätta om dem, eftersom det inte finns något att "se" och därför riskerar att bli tomma landskap (Synnestvedt 2008:367). Ett alternativ är att rekonstruera lämningen. I Svågertorps köpstad, i utkanten av Malmö, har man återuppbyggt de huslämningar man grävt ut genom att sätta upp trästolpar som bildar en stomme av huset som en gång stod där (se fig. 11). Detta tycker jag var ett väldigt effektivt och fortfarande ett enkelt sätt att visualisera en boplatz, som annars är en ganska svår fornlämningskategori att synliggöra på ett bra och enkelt sätt.

Fig. 11. Husrekonstruktionen vid Svågertorp.

De ovan nämnda fornlämningarna var bara några konkreta exempel på fornlämningsituationer, för man hade kunnat tagit upp många, många fler. Varje fornlämningsituation är unik: det finns olika fornlämningskategorier, de befinner sig i olika miljöer, vilket vart och ett ger sina förutsättningar för lämningens situation. Fornlämningar i skog har en särskild utsatt situation. Eftersom de befinner sig i en vegetationsrik miljö, är risken stor att de blir överväxta och därmed förstörda (Gustawsson 1970:8). Detta är ett problem t.ex. för flertal gravfält (Winberg 1996:78). Detta leder också i förlängningen till att lämningen blir svårare att se och hitta, vilket gör att den blir ”osynlig”. Förr, när skogsbruket sköttes manuellt, och det fanns god lokalkännedom om vilka lämningar som fanns i området, var skaderisken till skillnad från idag liten (Stjernquist 1993:366).

Omhändertagande i ett brett perspektiv

Syftet med denna del är att diskutera och presentera omhändertagandets olika aspekter och visa att det, som jag ser det, handlar omhändertagande om mer än bara praktisk, fysisk skötsel och underhåll. Vilket är något som jag återkommer till senare.

Olika lämningar kräver såklart olika sorters insatser. En del skötsel är lika för många, medan vissa kräver speciella insatser. Intresset för fornlämningarna har varierat genom historien (Danielsson 2006:10f) och därigenom även påverkat omhändertagandet.

Flera lagar som t.ex. KML och Plan och bygglagen (Danielsson 2006:23) reglerar ingrepp och hanterande av fornlämningar och skyddar dem genom lagar. Förr fanns det ofta sägner kring fornlämningsplatser, med budskapet att det var riskfyllt att störa eller skada fornlämningen (Zachrisson 1996:100), vilket även det kan ses som ett skydd på den tiden.

Att vårda kostar ofta mycket och kan finansieras bland annat med bidrag från Länsstyrelsen, men man kan även söka pengar från Skogsstyrelsen (Danielsson 2006: 29f).

Det finns mycket som kan hota en fornlämning. Naturens krafter kan göra stor åverkan, t.ex. erosion och frostsprängning (Danielsson 2006:109). Även människan kan och har orsakat mycket skada; genom det moderna jordbruket och skogsbruket och förurning (Danielsson 2006:109–22). Härtill hör även olaga ingrepp eller plundring som förstör lämningen (Korsell & Källman 2008). Exploateringen är på ett sätt även det ett hot (Stjernquist: 1993:24), men samtidigt ger denna möjlighet för utgrävningar, som bidrar till mer kunskap om det förflutna. Man kan tänka sig att det mest är lämningar i tätorter som är hotade, men detsamma gäller även i glesbygden (Carlie & Kretz 1998:5). Ett annat sorts hot som man kanske inte direkt förknippar med fornlämningar är naturkatastrofer, som t.ex.

stormar, översvämningar och skogsbränder som kan orsaka stor skada (Danielsson 2006: 124f).

En del hot är svåra att hantera på ett angripbart sätt. Genom att hålla efter vegetationen, påverka hur besökare rör sig kring fornlämningen, ha kontinuerligt underhåll och inte minst ha allmän hänsyn, kan flera hot förhindras eller minimeras (Danielsson 2006:109–115). Om en lämning ändå är eller blir skadad, kan man välja att restaurera den för att förhindra ytterligare förfall, eller göra en rekonstruktion om inget eller mycket lite av lämningen finns kvar, för göra den visuellt tydligare för besökare (Danielsson 2006:39ff).

Omhändertagande handlar även om att tillgängliggöra och förmedla fornlämningen. Förmedlandet är en av kulturmiljövårdens främsta uppgifter (Danielsson 2006:65). Det är därför en plikt och till nytta att tillgängliggöra lämningar för besökare genom att publikanpassa fornlämningsområdet. Detta kan handla om att anlägga stigar, se till att det finns p-platser, underlätta för rörelsehindrade, sätta upp skyltar osv. (Danielsson 2006:51). Publikanpassning innebär tyvärr alltid ingrepp och kan förändra mycket utav den ursprungliga miljön, vilket ofta sker på bekostnad av autenticiteten på platsen (Danielsson 2006:52f) och i förlängningen även upplevelsen. Man kan förstås försöka låta tillgänglighetskraven och miljöns naturliga utseende mötas till så stor mån som möjligt.

Förutom guidning finns dramatiserade visningar som ett sätt att kunna levandegöra historien på ett sätt, som inte är möjligt på ett museum (af Geijerstam 1998:32). Det går förstås inte att göra sådant vid varenda fornlämning, men den nya tekniken ger nya möjligheter för detta. Idag finns det t.ex. audioguide eller mobiltelefonguide och ny teknik utvecklas hela tiden (Danielsson 2006:685).

Ett annat sätt att förmedla är att sätta upp skyltar på fornlämningsplatsen. Att göra en skylt är en hel vetenskap i sig. De kan göras på många olika sätt och varje lösning har sina för- och nackdelar (Danielsson 2006:76). De är det vanligaste sättet att förmedla till en besökare och ibland det enda (af Geijerstam 1998:99). Tyvärr kan mycket kritik ritkas mot skyltarnas innehåll. De är sällan anpassad till allmänhetens behov, utan ofta fantasilösa och med ett strikt innehåll av data, kronologi och fynd (Gustafsson & Karlsson 2004:60). Publikstudier är därför viktiga i flera aspekter. Får besökaren komma med sina åsikter kan det bidra till att göra förmedlingen ännu bättre (Danielsson 2006:67).

Nu vill jag ta upp den mer abstrakta aspekten av omhändertagande, en aspekt som jag vill hävda är minst lika viktigt och som behövs som ett komplement. Detta eftersom medvetenheten kring just denna typ av hot knappt uppmärksammas (Burström & Zachrisson 1996:8).

Vård och bevarande handlar om långsiktighet. Man vet inte vilka följder insatserna har i ett längre perspektiv. En del förändringar sker så långsamt att man inte ser dem förrän långt senare, vilket kan vara riskfyllt för en fornlämning, t.ex. en lämning som ligger på plöjd mark (Carlie & Kretz, 1998:47).

Ett annat abstrakt hot är sådant som leder fram till att en lämning blir osynlig. Det kan t.ex. handla om att fornlämningen är överväxt och därför inte syns, men även att den hamnar i ett ingenmansland där ingen har någon relation till den, som ger följden att lämningen förlorar sin betydelse och blir värdelös (Burström & Zachrisson 1996:8). Att många fornlämningar i landet inte aktivt brukas (Olsson 2003:30) är ett problem i denna aspekt.

Okunskap (Korsell & Källman 2008:71), främst för dem som i vardagen brukar landskap med lämningar, t.ex. jordbrukare, är även det ett hot. Därför är det viktigt att ge både kunskap och engagemang åt allmänheten.

Det finns många olika attityder i fornlämningsfrågan. Olika aktörers intresse kolliderar många gånger (Grundberg 2001:44). Ofta finns en dubbelsidig inställning: samtidigt som man är stolt över fornlämningar, gäller detta bara så länge de inte är ett hinder för utvecklingen (Ryberg 1993b:352). När man ser det ur rent ekonomiskt intresse, blir hänsynen till fornlämningar mindre ju högre efterfrågan på bebyggelsemark är (Stjernquist 1993:426). Fornlämningen får förstås oftast vara kvar, vilket är bra, men inte dess ursprungliga miljö (Ryberg 1993a:285). Kommuner ser ofta fornlämningen som en begränsning, trots att de också kunde se det som en resurs för t.ex. turistnäringen (Olsson 2003:22). En annan aktör är markägaren, som kanske är den som har bäst förutsättningar för att kunna bevaka fornlämning (Danielsson 2006:138).

Man kan och bör även ifrågasätta bevarandet. Arkeologer och den antikvariska parten vill gärna hävda det vetenskapliga och källrelaterade värdet av fornlämningar (Carlie & Kretz 1998:33f), men för allmänheten är bevarande inte lika självklart (Zachrisson 1996:13). Men det finns varken intresse (Beckman 1998:5) eller ekonomiska resurser som räcker för att bevara den enorma mängd fornlämningar som existerar. Man måste göra ett urval av vad som ska skyddas. Detta urval kan göras utifrån flera olika kriterier eller värden. Inom de vetenskapliga kretsarna kan sådana urvalskriterier vara hög ålder eller hög bevarandegrad (Carlie & Kretz 1998:37). Men även många fler värden som monumentalitet, kunskap, reflektion, äventyr och nostalgi (Holtorf 2005:93–111) kan associeras till fornlämningar. Ingen av kriterierna är mer självklart än ett annat. Man bör sträva efter en helhetssyn vid bedömningen (Carlie & Kretz 1998:47), även om det är svårt.

Fältstudien

Jag besökte och analyserade en känd fornlämning; Ales stenar och flera okända fornlämningar: gravhögar i Malmö, för att sedan utvärdera deras omhändertagandesituation utifrån olika kriterier som berör kunskap om fornlämningen, bevarandesituation och upplevelsen utav dem, för att sedan jämföra den kända och med de okända.

Känd fornlämning: Ales stenar

Det har skrivits, forskats, undersökts och tyckts väldigt mycket kring Ales stenar, därför nämner jag inte allt här. För den som vill veta mer eller hitta besöksinformation, är det lätt att finna kunskap om Ales stenar i såväl böcker som på internet. Då och då dyker det dessutom upp artiklar i tidningen, t.ex. striden om skyltar (hemsida 1). Vid mitt besök fanns inga informationsskyltar, även om det vanligtvis ska finnas egentligen, men skyltar lär komma upp igen till våren (Brandt 1/3/2010).

Bland annat genom Ale-projektet (Strömberg 1997:52ff), inventeringar (Strömberg 1990:91ff) och undersökningar med t.ex. Georadar, med vilken man kan upptäcka lämningar under marken (RAÄ), har mycket kunskap om skeppssättningen tillkommit.

Teorierna om platsens syfte och funktion är många. Den kanske mest kontroversiella är den som Bob Lind, en amatörarkeolog, har kommit med, där han menar att Ales stenar är en astronomisk kalender (Lind 1996:84), en teori som gett mycket uppmärksamhet åt Ales stenar.

Riksantikvarieämbetet äger och förvaltar Ales stenar (Persson 8/2/2010). Det finns ingen direkt skötselplan för den, även om insatser gjorts vid olika tillfällen (Brandt 10/2/2010). Däremot har man ett betesavtal med en lantbrukare, vilket omfattar de angränsande fastigheterna (Brandt 10/2/2010). Korna som betar där bidrar till att hålla landskapet öppet och förhindrar skador som skulle följa av igenväxning. Staten äger marken som i sin tur ligger på en samfällighet (Brandt 10/2/2010).

Besökstrycket medför mycket slitage (Strömberg 1997:51), vilket syns genom att gräset runt vissa stenar är helt bortslitet och stenarna står på en sockel av jord. För några år sedan ville man restaurera grässvålen runt stenarna men det blev en del kritik, eftersom det skulle innebära att man stängde av fornlämningen under turistsäsongen (Persson 8/2/2010).

Gustaf Åberg skriver i en skrift (1990:159) att han vid ett besök var glad att inga turister var där och störde intrycket. Alltså kan man se besökare inte bara som ett fysiskt skadehot utan ett hot mot en genuin upplevelse.

Det är förbjudet att klättra eller på annat vis beträda stenarna i skeppssättningen (Hjertström

2002:15), det finns även en skylt på platsen som meddelar detta. Ändå sker det, men kanske främst av okunskap i hur man ska uppträda varsamt i fornlämningsområdet.

Här och där på platsen ser man mullvadshål, vilket kanske kan vara ett hot för lämningar under mark. Det blåser friskt på platsen och troligtvis sliter väder och vind hårt på lämningen och har gjort under lång tid. I två stenar finns sprickor som tätats igen och stabiliserats med metallplattor för att hålla ihop.

I övrigt ser man inte så mycket utav något förfall, mycket på grund av tidigare restaureringar. Dessa har kanske däremot orsakat mer skada än nytta, då de gjordes, ur arkeologisk vetenskapig synvinkel, på ett mycket dåligt sätt eftersom det skedde med ovarsamma metoder och utan arkeologisk dokumentering (Hjertström 2002:6f). Vid en av dessa restaureringar reste man upp omkullfallna stenblock och återinförde försvunna stenar (Strömberg 1990:42). Man vet dock att en del stenar idag inte står på ursprunglig plats, t.ex. altarstenen (Lind 2004:34) även om många besökare tror att stenarna alltid har stått som de gör nu (Hjertström 2002:15). En del tycker att man helt enkelt ska lämna Ales stenar ifred (Hjertström 2002:23).

Varje sommar kommer över 700.000 besökare till Kåseberga (Ystad kommuns hemsida). Man har gjort mycket publikanpassning på platsen med rastplatser, bänkar, vägskyltar, en trappa som leder delvis uppför branten, papperskorgar och inhägnad väg som för besökaren direkt till fornlämningsplatsen. Förutom hamnen som ligger precis nedanför Ales stenar finns i närområdet även restaurang, café, rökeri och affärer.

Platsen är mycket naturskön, har en imponerande utsikt och ger dramatik med havet precis bredvid, vilket säkert lämnar ett stort intryck på besökaren och förhöjer platsens betydelse.

Lämningen brukas intensivt. Både för att bedriva kult, (Hjertström 2002:21) men man har även hållit friluftsteater, konserter, poesidagar (Strömberg 1997:51) och bröllop (hemsida 2).

Ales stenars status som känd beror till viss del på några få eldsjäalars engagemang, men kanske till största delen på medias publicitetskraft. I en artikel 1986 upprördes en skribent av att så lite fanns dokumenterat om Ales stenar, vilket skapade en häftig debatt, som hade positiv inverkan på populariseringen av monumentet (Hjertström 2002:12). Men även Bob Linds kontroversiella forskning och strid om att få sin teori om monumentet som en solkalender bekräftade av vetenskapen (hemsida 1) har påverkat fornlämningens berömmelse.

Okända fornlämningar: gravhögar i Malmö

Av de gravhögar jag studerat (se karta fig. 2, s. 7) har samtliga av nedanstående fornlämningar skötselavtal med Malmö kommun; Fastighetskontoret, med en avtalsperiod tom 2010. Detta gäller dock inte högarna i Fosie som bara har detta tom 2009 (se bilaga). Samtliga högar ligger på någon form av höjd, antingen svag, knappt märkbar eller mer skarp höjd.

Tornhög (fig. 3)

Precis bredvid Tornhög finns en hög eller rest av en dös som är överodlad (Fornsök). Man har hittat boplatzlämningar från järnåldern (informationsskylt) i dess närhet. Ser man mer överskådligt över ett större område, finns det en hel del lämningar öster och söder om i form av bytomter, boplatser och gravar (Fornsök). En del av dessa är undersökta och utgrävda. Skylten som finns där berättar allmänt om bronsåldern och högar, samt utgrävningar som gjorts i närheten (hemsida 4). Denna skylt sattes upp 2003 (se bilaga).

Den är eventuellt kantskadad i västra delen och är beväxt med ett femtontal lövträd och buskar (Fornsök), som hålls nerklippta liksom gräset på och omkring högen. Det finns flera kaninhål grävda i högen. Enligt skötselplanen sker skötseln genom att hålla högen fri från träd och buskar med slätter, samt att röjningen av dessa sker en gång under juli-september (se bilaga). Utförd vård har skett från 2002 till 2009 (se bilaga).

Högen ligger i ett trevligt bostads- och naturområde, som lockar till vistelse. Antingen ser man den från cykel- och gångbanan vid bostadsområdet eller vid bilvägen på andra sidan åkern.

Frillinge hög (fig. 4)

Om fornlämningen finns en gammal sägen om en lyktgubbe som vandrade mellan Frillinge hög och Ärshög eftersom han varit en lantmätare, som varit oärlig mot bönderna vid enskiftet och blev osalig (Rosborn 1999:128). En annan sägen säger att på julafton reser sig högen på fyra guldpelare och man kan då se trollen dansa (Classon & Dunér 2001:121).

Det har gjorts ett flertal arkeologiska undersökningar i Tornhögs och Frillinges omland med såväl enstaka fynd som boplatzlämningar (Johansson 2007:8), även om högarna i sig själva aldrig blivit arkeologiskt undersökta (Gustafsson 2000).

Enligt skötselplanen ska röjning av buskar ske vid behov, slåtter ske i juli – september med skärande eller klippande redskap och avfallet härifrån avlägsnas sedan (se bilaga). Även för Frillinge har man utfört vård från 2002 till 2009 (se bilaga). På sommaren kan gräset växa sig så högt kring lämningen att den blir svår att nå fram till, annars hålls gräset på och kring högen lågt. Liksom Tornhög har även denna hög en del kaninhål i sig. I kommentaren i dess skötselplan angående skylt, nämns det att en skylt bör sättas upp i och med att det är ett promenadstråk förbi högen (se bilaga), men detta har ännu ej gjorts.

Beroende från vilket håll man kommer framträder lämningen antingen som monumental på en höjd eller monumental genom utsikten från platsen. Från cykel- och gångstigen som går förbi syns den tydligt, men från detta håll framträder högen som ihopsjunken, vilket stör intrycket av högen.

Grötehög (fig. 6 & 12)

I skötselplanen inkluderas samtliga högar i Fosie och skötselplanvisningar för dem behandlas generellt, med vissa enskilda kommentarer. Målsättningen för dem är att det ska vara en gräshed och att de ska vårdas genom att man håller träd och buskar borta från högarna, genom slåtter eller betning varje år (se bilaga). Röjning och grovstädning sker vid behov, medan slåtter sker i juli-september eller genom bete.

På området runt och på Grötehögen växer dock vegetationen vilt, med högt gräs och höga buskar.

Högen är kantskadad, troligen på grund av tidigare odling, samt beväxt med en alm och unga lövträd (Fornsök). Kaninhål finns det några stycken av.

Den är svår att hitta, svår att se och svår att ta sig ända fram till på grund av all vegetation. Precis intill går en tågräls och på andra sidan finns en parkeringsplats till ett företag. Högen är hög och välbevarad, knappt ihopsjunken, men denna monumentalitet lär förloras i och med att det växer så mycket buskar på högen (fig.12). Högen har inte heller något sammanhang utan är inklämd och missanpassad i industriområdet.

Fig. 12. Grötehög med den vildvuxna vegetationen kring och på högen.

Skävehög (fig. 5 & 13)

På 1800-talet ville en man bygga en iskällare i högen och när man grävde sig rakt in i högen träffade han på ett skelett samt delvis bevarade föremål av trä och tång, tillsammans med ett bronssvärd (Rosborn1998:11). När Nils Gustaf Bruzelius fick hör talas om upptäckten begav han sig dit, för att undersöka den och kunde bland annat konstatera en träkista av plankor (Rosborn1999:84f). Denna källare har sedan fyllts igen (Fornsök), men rester av den anas genom de tegelstenar som sticker ut på ena sidan av högen (fig. 13). Förutom denna historia finns även en del spöksägner knuten till högen. (Rosborn1998:11).

Inne på Jägershills koloniområde finns en karta över området och där är högen markerad med ett "R", vilket gör att det är lättare hitta dit.

Skävehögen ingår i samma skötselplan som Grötehög, som jag tidigare nämnt. Ingreppet på 1800-talet har säkert gjort en del skador, liksom de kaninhål som finns. Gräset på platsen, liksom de buskar som växer på högen, klipps ner så mycket det går utan att man börjar dra i rotsystem, som kan skada innandömet av högen.

Flera aktiviteter såsom de på fotbollsplanen och boulebanan gör det till en trevlig plats att vistas på och en naturlig mötesplats. De som går förbi på cykel- och gångstigen kan inte missa högen. Teglet i högen bidrar till att göra det extra intressant. Däremot kan trafiken och industrierna liksom affärerna, t.ex. Toys'r'us- skylten, störa det genuina forntidskänslan.

Fig 13. Teglet som anas på Skävehögens ena sida vittnar än om ingreppet som gjordes på 1800-talet.

Trehögsparken hög nr: 4:1,4:2, 5:1, 10:1, 11:1 (fig. 7,8,9,10 &14)

I samband med etableringen av Fosie industriområde under 1960-talet har man kontinuerligt gjort arkeologiska undersökningar av både boplatser, gravar och lämningar, som sträcker sig tillbaka till stenåldern (Jönsson & Kockum 2004:22). Detta har gett mer kunskap om fornlämningsområdet och tidigare okända lämningar (Ryberg 1993a:257).

För dem gäller samma skötselplan som för Grötehög och Skävehög. Skötselåtgärderna, som enligt fastighetskontoret innebär vanlig parkskötsel, kan ifrågasättas då området inte har någon parkfunktion (Ryberg 1993a:278). Det är nämligen bara en stor beteshage med staket runt om och mindre staket precis runt var hög. Fram till 1960-talet var detta ett bondelandskap (Rosborn 1999:83ff), vilket har gjort att samtliga högar har kantskador och ytskador troligen orsakade av tidigare plöjning (Fornsök). Hög 4:1 och 5:1 är inhägnade och under bete, medan 10:1 och 11:1 ligger i åkermark (se bilaga). Till hög 4:1 hör också hög 4:2, som ligger precis bredvid och är ca 22m i diameter och 3,5 m hög (Fornsök). Hög 10:1 har en grop i mitten och har flera kaninhål (Fornsök). Även till denna hög skall det, ca 50 meter öster om, ha legat en hög som syns på 1851-års karta, men som inte kunnats ses vid granskning i fält (Fornsök). 11:1 är även den en hög med en fördjupning i mitten. Vad gäller hot mot högarna nämns i skötselplanen att kaninerna gräver hål i flera av dem. Diskussioner kring hur man ska lösa det har gjorts, men ingen bra eller prisvärd metod förutom jakt har erbjudits och därför tycker man i skötselplanen att det räcker med att hålla högarna under uppsikt (se bilaga). Särskilt hög 10:1 är mycket illa där på grund av alla kaninhål.

Det fanns en diskussion om att man ville bevara gravstråket intakt i en hel miljö, men

detta fick ge vika för den stora efterfrågan på industrimark, och till följd av det ansåg man att den monumentala upplevelsen försvann (Ryberg 1993a:260ff). Ändå tycker jag att dessa fått ovanligt mycket stort utrymme, jämfört med många andra. Även bebyggelsen håller sig på visst avstånd. Elledningen som går rakt över ena änden av området kan dock vara ett störande element (fig. 14). Annars framgår här att högar har ett samband mellan varandra, vilket ofta annars inte är så tydligt när de isoleras av bebyggelse. Staketet runt området gör dock att det inte blir en direkt närhet till högarna och att man inte kan gå fram och studera dem på nära håll.

Fig. 14. Hög 5:1,4:1,4:2 i Trehögsparken, Fosie industriområde där elledningarna stör intrycket.

TOLKNING OCH RESULTAT

Tolkning och analys av fältstudien; jämförelse mellan känd och okänd fornlämning

Det fanns fler olikheter än likheter mellan Ales stenar och gravhögarna. En del saker var svåra att identifiera som varken likt eller olik. Å ena sidan lider både känd och okänd fornlämning av hot, vilket gör dem lika, samtidigt är hoten av olika karaktär vilket gör det till en skillnad. Högarna hotas av kaninhål och osynlighet, medan Ales stenar hotas av frostsprängning och slitage genom högt besöksstryck.

Mycket av resultaten av Ales stenar var som väntat; det har en mycket bra omhändertagaresituation i de flesta av de olika aspekterna. Öväntat var att finna att Ales stenar, som är en mycket framträdande och intressant lämning för många, inte har en skötselplan, när de okända nu har det. Öväntat var också att det inte var en självklarhet med informationsskyltar vid Ales stenar, medan Tornhög faktiskt har en skylt.

Det visar på att inget kan tas för givet eller ses som en självklarhet. Hur en fornlämnings situation är beror inte uteslutande på om den är känd eller okänd. Kanske kan det bero på, att det inte finns ett enhetligt tillvägagångssätt eller tydliga bestämmelser för vad som ska gälla i olika fornlämningslägen. Därför är det intressant att fråga sig varför Tornhög faktiskt har fått en skylt, för ca sju år sedan. Lekplatsen tror jag kan vara en förklaring, men det kan tänka sig att det kan ha skett på initiativ från någon som bor i området eller något liknande. Finns det något intressant att berätta om en lämning, intressant forskning, utgrävningar eller gamla sägner, tycker jag man borde sätta upp en skylt som förmedlar detta. Men utifrån skylten vid Tornhög, finns ett problem med att skyltar troligen slits ganska fort (fig. 15). Det innebär en återkommande kostnad om man ska bibehålla god skyltstandard och kanske är det därför man ofta väljer bort det ifall det inte verkligen känns behövligt.

Om Ales stenar finns det mycket kunskap som är lättillgänglig, eftersom den är mycket undersökt och utforskad. Även om det inte alls finns lika mycket kunskap om gravhögarna, kan den information som finns, t.ex. sägner, ändå vara intressant att förmedla. Det är bara det faktum att de inte blivit utvalda som något tillräckligt speciellt, som gör att de inte framhävs. Bara Ales stenar förmedlas aktivt genom t.ex. guidning. De övriga får den intresserade söka upp information om på egen hand.

Båda fornlämningskategorierna står under hot. Ales stenar är hotad på grund av all uppmärksamhet och det höga besöksstryck, som sliter på lämningen. Samtidigt är det frånvaron av detta som är ett hot för gravhögarna, eftersom de riskerar att bli osynliga och bortglömda och därigenom utsättas för vanvård. Jämfört med Ales stenar, syns förfallet och

skadorna på högarna mer, framför allt genom kaninhålen (särskilt högarna i Trehögsparken lider av detta). Skillnaden kan bero på att Ales stenar restaurerats och publikanpassats och därför ser mer välvårdad ut. Men metallfästena som håller ihop delarna av två stenar på Ales stenar talar för att varken känd eller okänd lämning står emot tidens tand. Alla högar lider i någon mån av kaninhål, särskilt de i Trehögsparken.

Ales stenar är ett resmål, känd av många besökare. Dels för att den är känd och anses speciell, och dels ger en upplevelse utöver det vanliga med den monumentala känsla platsen har och att lämningen har ett stort område till sitt förfogande, medan högarna befinner sig i en vardaglig miljö, i ett tomrum som man oftast passerar förbi och inte ett mål i sig, vilket kan få dem att kännas som oviktiga eller ”tråkiga” i jämförelse med Ales stenar. Som exempel på det kan tas Grötehöj. Även gravhögarna kan ha en monumental känsla hos sig, men bebyggelse har oftast förstört detta intryck genom att inskränka fornlämningen på ett litet område utan större sammanhang. Gravhögarna har ofta en monumental anknytning till landskapet (Danielsson 2006:102) och bronsålderns landskap i Sydsverige var öppet, i och med det intensiva jordbruket (Lindström 2009:472). Med andra ord kan man säga att tidsenligheten i miljön för gravhögarna sällan uppfylls. Undantaget är Frillinge hög där man fortfarande har ett öppet landskap med fri utsikt och Trehögsparken där högarna fått ta plats som en enda sammanhängande enhet. Däremot är det inte sagt att Ales stenar med säkerhet återger den tidsenliga miljön korrekt, med tanke på restaureringarna som gjorts och att landskapet runt om kanske inte alltid varit präglad av bete som idag.

Fig. 15. Skylten vid Tornhöj är ett exempel på hur fort fornlämningsskyltar kan slitas. Till vänster en äldre bild på skylten, och till höger en bild från i år, där man ser hur texten i princip är utplånad på skylten.

Resultat och slutdiskussion

Här återknyter jag till mina frågeställningar och besvarar och diskuterar dem, även om en del redan berörts i det tidigare stycket.

Hur olika ser dessa fornlämnings situation ut vad gäller omhändertagande?

Att försöka göra kategoriseringar till en skala mellan den bästa situationen och den värsta och i därtill beräkna alla möjliga aspekter av varje fornlämnings situation, vore inte särskilt givande, eftersom det finns en sådan variationsrikedom. Man bör istället se fornlämningar utifrån en individuell nivå och väga in alla delar, istället för att försöka behandla lämningar generellt. Olika fornlämningstyper har till viss del olika förutsättningar, t.ex. vad gäller hot är gravhögar särskilt utsatta för kaninhål, medan i bevarandet av Ales stenar bör man tänka på besökstrycket. Men min studie visar att även inom en och samma fornlämningskategori, gravhögar, kan det finnas stora variationer i situation och omhändertagande.

Generalisering kan ge följden att man tar lättare på omhändertagande. Utan att lyfta fram och motivera varför vart och ett är viktigt att bevara, kommer man inte kunna hävda fornlämningens existens tillräckligt mycket. Exemplet med Hagadösen, som används som urtyp för alla dösar, är ett exempel på detta. Det är viktigt att bevara mångfalden av fornlämningar och visa på variationen, annars kommer besökare tro att alla fornlämningsfall är likadana, och att det därmed räcker med att ha besökt en dös för att ha sett alla och inte bry sig om några andra dösar.

Det är positivt att fornlämningar faktiskt bevaras och tas om hand, men ofta blir det inte till fornlämningens fördel, men det är inte så att det brister kring samma del av omhändertagandet hos alla, eller att det är likt för samma fornlämningskategori. Min studie visar också att inget ska tas för givet, att en känd fornlämning automatiskt har t.ex. en skötselplan eller inte har några bevarandehot. Därför bör man se till helheten för varje enskild lämning, och försöka beräkna vilka hot, begränsningar och möjligheter som kan uppstå. Som jag tagit upp tidigare, är det viktigt vilka värden man utgår ifrån för att bedöma hur värdefull en lämning är och om den ska bevaras eller lyftas fram som något speciellt.

Vad gör en lämning känd eller okänd?

Utän att glömma bort att var fornlämnings situationer är unika kan man peka ut en del saker som skulle kunna tendera till att påverka att en lämning blir mer känd än andra. Bortsett från det jag berört tidigare om urskiljande kriterier såsom hög ålder osv., visar min studie på ytterligare saker som kan ha inverkan.

Man kan fråga sig om flera kriterier kommer automatiskt genom att det börjar någonstans och att det ena ger det andra, eller fråga sig vilket som ger vilket; t.ex. om uppmärksammande leder till fler besökare, vilket leder till publikanpassning och mer forskning eller vice versa.

Synliggörande och uppmärksammande i någon form tycks vara viktigt för statusen som känd. Att utnämna något som kulturarv, eller bygga ett museum eller besökscenter, eller bara publikanpassa, det gör mycket för synliggörandet både fysiskt och mentalt. Lämningar som inte framhävs, t.ex. Grötehög eller för den delen de övriga högarna som inte har någon skylt vid sig, lär ha svårare för att synas. De smälter in i ett ”mellanrum” och blir osynliga. Sådana lämningar hittar man bara om man vet att de finns där. Detta gör att den mentala tillgängligheten blir sämre. Ales stenar är mycket publikanpassad, men att gå upp för den branta höjden försvårar tillgänglighet för t.ex. rörelsehindrade, oavsett övrig publikanpassning som gjorts.

Stämpeln som känd behöver inte alltid främst bero på att det är det mest unika, största eller vackraste. Medias roll, men också individers, t.ex. eldsjälars engagemang, kan vara mycket avgörande för hur mycket uppmärksamhet en fornlämning får, såsom i Ales stenars fall. Och det är något som är intressant, för det skulle kunna göra att även mindre storslagna lämningar kunde bli lika kända, bara man använde rätt publicitetsmedel.

Eftersom varje lämning har olika miljö och ofta en ganska individuell situation eller historia, är upplevelsen av dem mycket olika. Ales stenar har en särställning med sin mycket natursköna och imponerande omgivning, vilket gör att den känns som ett klassiskt turistbesöksmål, medan de andra i sin ”tråkiga” vardagsmiljö känns som ett tomrum eller som inget speciellt. Detta beror mycket på närvaron, eller i högarnas fall, på frånvaron av publikanpassning och tillgänglighet. Iordningställandet av en plats lyfter fram fornlämningen och signalerar viktighet, något att bry sig om, jämför t.ex. Ales stenar med Grötehög. De övriga högarna hålls efter såsom det sägs i skötselplanen, vilket ger ett mer välkommande intryck. En tydlig skillnad är att Ales stenar har många aktiviteter och bruk knutet till sig, såsom café och teatrar mm, till skillnad från gravhögarna där bara Skävehög och i viss mån Tornhög har det i liten skala. Det kan också vara en viktig sak att besöket har mer att bjuda på än fornlämningen i sig; med upplevelser av olika slag och aktiviteter såsom museer eller café knutet till sig. Frågan är om det är kändskapet som gör att det knyts andra aktiviteter till fornlämningsplatsen, eller om det är tvärt om.

En annan sak som kan vara avgörande för att ge en lämning statusen känd, är inställningen och relationen man har till den. Ales stenar är ett besöksmål i sig som man tar sig till, medan högarna i vardagslandskapet oftast är något man passerar förbi och som inte ses som något

lika speciellt, vare sig folk är medvetna om dem eller inte. Högarna i Malmö kan förstås ha statusen som känd på en inofficiell nivå, kanske känd utav de som bor och vistas i dess närhet. Men hur pass kända de verkligen är, får en eventuell intervjustudie bevisa.

Är en lämning känd bland många, kommer besökarna i stort antal och långväga ifrån. De mindre kända har troligtvis en annan kategori besökare, såsom de som kommer lite då och då, eller går förbi där varje dag för att de bor i närheten av den. Skävehög och Tornhög som fungerar lite som knutpunkter för olika aktiviteter har större chans att få indirekta besökare, som kanske inte kommer just för fornlämningens skull, men ändå vistas nära den.

En skylt skulle kunna ses som ett tecken för att den är accepterad som tillräckligt viktig fornlämning för att uppmärksammas. Jag hade önskat att fler skyltar sattes upp vid fornlämningar i vardagsmiljö, just för att här rör sig många kring lämningen. Frågan är om folk kommer att stanna och läsa skylten? En studie av ett ganska känt fornlämningsbesöksmål visade att skyltarna uppmärksammades och lästes av 90% av besökarna (Synnestvedt 2008:214). Men man kan fråga sig om det behövs idag, när mycket information ändå går att hitta på t.ex. internet, via GPS- tjänster och Fornsök.

Följs de utvalda skötselplanerna och behöver de kompletteras?

Ja de följs, förutom i ett fall; Grötehög. Skötselplanerna är rätt enkla, troligen på grund av de ekonomiska begränsningarna för omhändertagande. Eftersom skötselplanerna oftast följs är det bra att de finns för det gör att lämningarna faktiskt hålls efter. Men man kunde ha önskat mer innehållsrika skötselplaner. Jag hade önskat mer fokus på de abstrakta formerna av omhändertagandet, såsom synliggörande och okunskap. Jag tror att ju enklare uttryckta direktiven av skötseln är, desto lättare är det att komma undan och göra plötsliga ändringar, eller att det uppstår en osäkerhet om vad eller hur man ska göra, något som är till fornlämningens nackdel.

För mig om det som en överraskning att en så känd lämning som Ales stenar inte har en direkt skötselplan. Då kan man undra om det finns fler kända lämningar som inte har det. Men man kan å andra sidan se det som att den är ett så självklart skyddsobjekt; att man lär bry sig om att hålla efter den automatiskt. All den uppmärksamhet som lämningen får minskar risken för att lämningen ska glömmas bort och inte skötas. Däremot är det just det som är oroande för de mindre kända lämningarna. Att en fornlämning får status som mera känd räcker inte om en större majoritet inte kan vara eller är kända, för att bevara mångfalden av lämningar.

Vad är det som gör att skillnaderna i situation och omhändertagande finns?

Bortsett från det som diskuteras ovan vad gäller inverkan för att göra en lämning mer känd och uppmärksam, finns fler generella saker att peka på som inverkar på skillnaden i omhändertagandet.

Det handlar om att var fornlämning eller omhändertagandesituation på sitt sätt är unik. Vissa får mer uppmärksamhet än andra och vissa ”sticker fram” mer än andra; vissa har fått en mer gynnsam position i dagens samhällsmiljö. Det handlar ofta om resultaten av det specifika handlandet och resonandet i var situation. Skävehög har hamnat intill en boulevard och fotbollsplan, högarna i Trehögsparken har fått lov att vara i ett sammanhängande område, medan Grötehög fått väldigt lite utrymme och är nästan undandömd. En del lämningar är svåra att tillgängliggöra fysiskt eller mentalt, t.ex. boplatzlämningar, och därför väljer man bort dem till förmån för andra mer lätthanterliga lämningar.

Resurserna räcker inte på långa vägar för att ge var fornlämning det ultimata omhändertagandet; därför sker ett urval bland fornlämningar. Man kan däremot kritisera hur detta urval görs. Ofta tycks man favorisera vissa som får ta mer plats (Gustafsson & Karlsson 2004:77). Samtidigt har det visat sig att även individers inverkan kan påverka och då borde alla lämningar ha en chans bara de har turen att bli uppmärksam av en person, som Bob Lind till exempel.

Hur man ska göra med fornlämningar och deras omhändertagande påverkas som vi har sett av vilka olika involverade intressen, vilka inte alla kan bli tillgodosedda. Sällan prioriteras fornlämningen, utan andra saker, t.ex. bebyggelseytor. Den oklarhet och brist på kommunikation mellan parterna i planeringen av t.ex. exploatering, där fornlämningar påverkas, gör att utgången förblir oviss och kan variera i kvalité från fall till fall.

Vad går det att göra åt skillnaderna och hur kan man gå vidare?

Det allra bästa hade förstås varit om fler av de lämningar som är okända eller befinner sig i vardagslandskapet och inte syns, i större utsträckning blev lika omhändertagna som de kända. Som riktlinje kan man föreslå att man ska försöka få fler ”kändis”-kriterier att förekomma hos de okända fornlämningarna. För att påverka detta bör hanteringen av lämningar i t.ex. exploateringsplaneringen, ändras. Lämningarna måste få ta mer plats i sådana situationer. Trehögsparkens gravhögar är ett exempel där man lyckats till stor del, men inte hela vägen, med att driva igenom de krav man hade för fornlämningarnas situation. Men man bör även tydligare lägga fram vilka konsekvenser olika beslut kan ge och förtydliga syftet med skyddet (Olsson 2003:32). Då är det lättare att komma till en lösning trots alla de olika och ofta

konkurrerande intressen som finns hos de olika inblandade aktörerna.

Eftersom resurserna är begränsade bör man ta hjälp av fler samarbetspartner (Ödmann 1993:396, Olsson 2003:30, Petterson 2004:4). Allmänheten är en grupp som skulle kunna räknas som detta. Faddrarna för runstenar visar att det är möjligt för allmänheten att bistå som ideell hjälp för bevarandet och samtidigt ge dem engagemang och förståelse för kulturarvet. Mycket visar också på att allmänheten har stort engagemang, intresse och initiativpotential (Synnestvedt 2008:360), genom bland annat ideella föreningar som t.ex. Föreningen för Kulturmark (hemsida 5) som genomför röjning av fornlämningar. Även markägaren där lämningen finns, skulle kunna involveras i detta med många vinster, eftersom denne oftast kan ha bättre uppsikt på lämningen än kulturmiljövården (Danielsson 2003:33f). Vården är trots allt allas ansvar enligt KML. Men lagen förhindrar möjlighet för fler aktörer att ta initiativ (Olsson 2003:19). Med mer öppenhet eller omstrukturering, skulle fler kunna bidra med hjälp att vårda fornlämningar.

En större helhetssyn och långsiktig inställning behövs. Både för att se förändring och hot av fornlämningen över tid, men även tänka längre än till bara det fysiska bevarandet, när man ska bygga runt omkring fornlämningen. Den bör planeras in i den övriga bebyggelsen och hur den kan vara till nytta för t.ex. de som ska bo eller jobba i området. Då kan man förhindra att fornlämningen blir en ”restyta” utan sammanhang. Detta gör man genom att fokusera mer på den abstrakta delen av omhändertagandet, såsom t.ex. osynlighet. Olsson (2003:34) menar att det inte är antalet beskyddade lämningar som är det viktiga utan att samhället förstår och bryr sig om dem också. Och det är även här som lösningen kan ligga. Förr har fornlämningar haft en naturlig plats i folks medvetande med närhet då man har arbetat i markerna och har haft muntliga berättelser knutna till dem. Idag när det är helt annorlunda, kan man dock skapa nya innebörder och meningar till lämningarna (Grundberg 2001:30). Fornlämningar kan ha många olika innebörder och bruk, men det viktigaste är kanske att det brukas över huvudtaget, för på så vis aktualiseras fornlämningen situation.

Därför krävs det att fornlämningen synliggörs och tillgängliggörs (Carlie & Kretz 1998:54), dels genom att iordningställa platsen så den blir attraktiv, dels att det görs mer efterforskning kring attityderna mot kulturarvet, genom t.ex. olika projekt såsom Agenda kulturarv, som var ett samverkansprojekt (hemsida 6). En fornlämning blir vad man gör den till. Behandlas den som något oviktigt kommer inte många se den som något viktigt heller. Ännu viktigare är att det blir en plats med innehåll: som en plats för minnesskapande (Synnestvedt 2008:80), kulturevenemang (Olsson 2003:25) som vid Ales stenar, något en markägare kan vara stolt över (Danielsson 2003:33f) eller brukas av skolor eftersom intresse

för kultur och natur ofta skapas i unga år (Synnestvedt 2008:269). Att ge gatorna i Fosie arkeologiasseocierade namn är ett exempel på hur man enkelt kan minska avståndet mellan arkeologin på platsen och nutidens samhälle. Eller att förena bruk och skötsel genom att låta fornlämningsplatsen vara betesmark. Det gäller att engagera, upplysa och väcka intresse för lämningarna. Detta gäller främst allmänheten. Finns det intresse och ett medvetande för fornlämningar och dess värde hos allmänheten, kommer de visa större hänsyn till dem och intresse i att bevara dem, eftersom de då blir betydelsefulla för dem. Därför är det viktigt att kulturmiljövården argumenterar om deras värde (Burström & Zachrisson 1996:7). Först då kan lämningarna få ett försvarbart syfte i dagens samhälle och inte bara något som finns för kulturarvets egen skull och kan därigenom bli betydelsefull för alla idag inte bara för arkeologer.

På detta vis skulle även små fornminnesplatser eller lämningar kunna uppmärksammas och förhindra att bli osynliga och obrukade. Fornlämningen kan vara en resurs om den inkluderas i samtiden och med de som bor eller vistas i dess närhet.

Sammanfattning

Fornlämningar har en mycket varierad situation vad gäller omhändertagande. Hur pass känd eller okänd en lämning är, påverkar denna situation. Men variationen beror främst på att varje fornlämningsituation är unik och därför bör man försöka se till de individuella fallen och ta hänsyn till helheten, istället för bara utgå ifrån några få kriterier och generaliseringar.

I min studie, där jag har jämfört den välkända Ales stenar, med flera okända gravhögar i Malmös utkant, framträder abstrakta former av omhändertagande och hot, som t.ex. ”osynliga” fornlämningar som inte syns eller brukas, som centralt. Statusen som känd fornlämning påverkar omedvetet attityden för hur pass viktig lämningen anses vara hos olika aktörer såsom byggare, besökare och fornvårdare. I teorin skulle man därmed kunna påstå att vilken lämning som helst skulle kunna bli känd med rätta medel. Förslagsvis kan man försöka integrera lämningar i vardagsmiljön och ge dem fler kändisgynnande kriterier, såsom publikanpassning, hålla efter vegetation, sätta upp skyltar, ha aktiviteter kring platsen eller uppmärksamma den i medier. Skötselplanerna, som ger direktiven för hur enskilda fornlämningar ska tas om hand, blir därmed av central betydelse för omhändertagandet. I de flesta fall följs dessa, men mer utförliga sådana hade kunnat önskas, för att öka fokus på den abstrakta formen av omhändertagande.

Ett annat förslag är att låta fler aktörer, som markägare och enskilda individer, hjälpa till att ta om hand och se efter lämningar, såsom t.ex. genom Runstensfadder- verksamheten.

Litteraturförteckning

- af Geijerstam, Jan. 1998. *Miljön som minne – Att göra historien levande kulturlandskapet*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Andersson, Linda och Persson, Maria. 2006. kulturarvet och besökaren – en publikundersökning på Blomsholm i *Fynd, arkeologi som mötesplats 2006*. Sid 34-43. Göteborgs stadsmuseum och fornminnesförening i Göteborg, Göteborg.
- Beckman, Svante. 1998. Vad vill staten med kulturarvet i *Kulturarvets natur*. Red. Alzén, Anika & Hedrén, Johan. 1998. Sid 13-49. B. Östlings bokförl. Symposion. Eslöv.
- Björhem, Nils & Säfvestad, Ulf. 1993. *Fosie IV bebyggelse under brons- och järnålder: Malmö stads historia: forntid och medeltid bebyggelse till 1820*. Malmöfynd 6. Malmö.
- Blomqvist, Nils. 1994. Riksintressen – att göra historien synlig i *Sveriges nationalatlas: Kulturminnen och kulturmiljövård*. Red. Selinge, Klas-Göran 1994. Sid 146-153. Bra böcker. Höganäs.
- Burström, Mats & Zachrisson, Torun. 1996. Inledning i *Fornlämningar och folkminnen*. Red. Burström, M.; Winberg, B. & Zachrisson, T. 1996. Sid 7-10. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Carlie, A. & Kretz, E. 1998. Sätt att se på fornlämningar: en teoretisk och metodisk grund för värdebedömning inom kulturmiljövården. Lund Universitets Arkeologiska Institution, report series no. 60. Lunds Universitet. Lund.
- Classon, Christer & Dunér, Anders. 2001. *Fornminnen i Skåne: en vägvisare*. Corona förlag. Malmö.
- Danielsson, Robert. 2006. *Handbok I fornminnesvård*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Engberg, Ekman, Marita. 1999. *Baraberget: Ett kulturarv synliggörs*. Fortsättningskurs uppsats i etnologi. Högskolan Gotland.
- Grundberg, Jonas. 2000. *Kulturarvsförvaltningens samhällsuppdrag. En introduktion till kulturarvsförvaltningens teori och praktik*. Gotarc. Arkeologiska skrifter, 33. Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet. Göteborg.
- Grundberg, Jonas. 2003. Kulturturism- risk el möjlighet? i *Kulturarvets fotspår – nya möjligheter för svensk turism*. Red. Frimodig Christina. 2003. Sid 11-18. ETOUR. Östersund.
- Gustafsson, Anders & Karlsson, Håkan 2004. *Plats på scen. Kring beskrivning och förmedling av Bohusläns fasta fornlämningar genom tiderna*. Bohusläns Museum. Uddevalla.
- Gustawsson, Karl Alfred. 1970, Andra upplagan. *Fornminnesvård: vården av fornminnen och landskap*. Almqvist & Wiksell. Stockholm.
- Hjertström, Stina. 2002. *Ales stenar på Kåsehuvud: en guidning*. Artograf. Simrishamn.

Holtorf, Cornelius. 2005. *From Stonehenge to Las Vegas. Archaeology as Popular Culture*. Altamira Press. Oxford.

Johansson, Tobias. 2007. Arkeologisk förundersökning 2006: Gyllins trädgård – utökning av detaljplaneområde. rapport 2007:036. Malmö Kulturmiljö.

Jönsson, Lars. & Jan Kockum. 2004. *Öresundsförbindelsen. Fosie by 10: rapport över arkeologisk slutundersökning*. Malmö kulturmiljö. Malmö.

Korsell, Lars & Källman, Linda. 2008 *Kulturarvsbrott*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Leijonhufvud, Christina. 2000. Hällristningarna i Tanum och Vitlycke museum i *Kulturarvets betydelse: människors tankegångar kring åtta kulturarvsprojekt på Gotland och ett i Bohuslän*. Red. Johansson, Carina. 2000. Sid 105-113. Högså, Visby.

Lind, Bob. 1996. *Solens skepp och "Ales" Als stenar. Gudasymbol, helgedom, solårskalender och solur*. Stjärnljusets förlag. Malmö

Lind, Bob. 2004. *Ales stenar: ur ett arkeoastronomiskt perspektiv*. Stjärnljusets. Malmö

Lindström, Jonathan. 2009. Bronsåldersmordet: om arkeologi och ond bråd död. Nordstedts. Stockholm.

Olsson, Robert. 2003. *Fasta fornlämningar: begrepp och begriplighet*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Petterson, Nina. 2004. *Högt i tak. En inspirationskrift om kulturmiljöpedagogik*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Rosborn, Sven. 1998. Från en arkeologs horisont: glimtar från utgrävningar i Fosie på 1970 och 1980-talet i *Fosie: berättelser och skrönor*. 1998. Sid 8-24 Fosie stadsdelsförvaltning i samverkan med Mediacentrum Augustenborg, Malmö.

Rosborn, Sven. 1999. Den svenska historien: före skrivkonsten. Fotevikens museum. Höllviken.

Ryberg, Eva. 1993a. Fosie i *Arkeologi och samhälle: fornlämningarnas behandling i samhällsplaneringen*. Red. Stjernqvist, Berta mfl. 1993. Sid254-305. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Ryberg, Eva. 1993b. Köpingsvik i *Arkeologi och samhälle: fornlämningarnas behandling i samhällsplaneringen*. Red. Stjernqvist, Berta m.fl. 1993. Sid306-357. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Strömberg, Märta. 1990. Vikingamonument eller maktsymbol i bronsåldersbygd i *Ystadiana*. 1990. Ystads fornminnesförening XXXV. Sid 33-112. Ystad.

Strömberg, Märta. 1997. Det stora skeppet på åsen. I J. Ellerström (red.) *Amico Amici - Gad Rausing den 19 maj 1997*. Lund: Signum, s. 51-71.

Stjernqvist, Berta m.fl. 1993. *Arkeologi och samhälle: fornlämningarnas behandling i samhällsplaneringen*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Synnestvdt, Anita. 2008. *Fornlämningsplatsen – kärleksaffär eller trist historia*. Series B, Gothenburg archaeological theses, 51. Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Göteborgs universitet. Göteborg.

Tunbridge, J. E. & Asworth G.J. 1996. *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Wiley, Chichester.

Welinder, Stig. 1993. *Miljö, kultur och kulturmiljö*. A&W International. Stockholm.

Winberg, Björn. 1996. Kulturlandskap i omvandling i *Fornlämningar och folkminnen*. red. Burström, M., Winberg, B. & Zachrisson, T. 1996. Sid 60-79. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Zachrisson, Torun. 1996. Antikvariernas och andras landskap i *Fornlämningar och folkminnen*. red. Burström, M., Winberg, B. & Zachrisson, T. 1996. Sid 12-59. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Zachrisson, Torun. 1996. Folkliga föreställningar i *Fornlämningar och folkminnen*. red. Burström, M., Winberg, B. & Zachrisson, T. 1996. Sid 87-103. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Åberg, Gustaf. 1990. Kring Ales stenar. Saga och sanning om skeppssättningen vid Kåseberga i *Ystadiana*. 1990. Ystads fornminnesförening XXXV. Sid 133-150. Ystad.

Ödman Ella. 1993. Planeringsprocessen – dess instrument och aktörer i *Arkeologi och samhälle: fornlämningarnas behandling i samhällsplaneringen*. Red. Stjernqvist, Berta mfl. 1993. Sid 381-413. Riksantikvarieämbetet. Stockholm

Opublicerat material

Gustafsson, Mats. 2000. Vegetation och flora på bronsåldershögar i Malmö kommun. Stadsantikvariska avdelningen. Kultur Malmö.

Internet

Hemsida 1: skyltbråk 27/1/2010:

<http://www.dn.se/nyheter/sverige/skyltstriden-vid-ales-stenar-trappas-upp-1.915200>

Hemsida 2: bröllop 27/1/2010:

<http://sydsvenskan.se/familj/vartbrollop/article220159/Utomhusvigsel-vid-Ales-stenar.html>

Hemsida 3 Fornlämning som resurs 27/1/2010:

http://www.ostran.se/nyheter/oeland/fornlaemning_en_resurs

Hemsida 4: Tornhögs skylt 31/1/2010:

http://www.lansstyrelsen.se/skane/amnen/Kulturmiljo/Kulturmiljovard/Fornminnes-och-kulturlandskapsvard/Vardat+och+skyltat/Tornhog_i_Malmo.htm

Hemsida 5: Föreningen för kulturmark 13/2/2010:

<http://hem.passagen.se/kulturmark/>

Hemsida 6: Agenda kulturarv 13/2/2010:

<http://www.agendakulturarv.se/opencms/export/agendakulturarv/sidor/arkivskap/inspirationsskrift.htm>

1

KML kap 2: Kulturminneslagen 1/2/2010:

http://www.raa.se/cms/extern/kulturarv/lagar_och_ansvar/kulturminneslagen.html

RAÄ hemsida: Riksantikvarieämbetet 31/1/2010:

http://www.raa.se/cms/extern/se_och_besoka/ales_stenar.html

Ystad kommuns hemsida 27/1/2010: <http://www.ystad.se/>

E-mail

Brandt, Lars. Avd. för fastigheter och besöksmål vid Riksantikvarieämbetet 10/2/2010

Persson, Eva. Kulturmiljöenheten på Länsstyrelsen Skåne 8/2/2010

Bilaga: skötselplaner

Skötselplan för fornvårdsobjekt M314

Fornvårdsobjekt	M314
Namn	Tornhög
Kommun	Malmö
Socken	Husie
Prioritet	1
Typ enligt RAÄ	Gravhög
Skötselavtal	Malmö kn - Fastighetskontoret
Avtalsperiod	2005-2007 (Ingår i avtal sedan 2002), 2008-2010
EU-stöd	
Flora	
Besiktigad datum	2006-11-21 00:00:00.0
Areal (ha)	0.20
Utförd vård	2002,2003,2004,2005,2006,2007,2008,2009
Status för skylt	Finns OK
Skylt kommentar	Skylt uppsatt 2003
Status för P-plats	Behövs ej
P-plats kommentar	
Markägares medgivande	Kommunal mark
Upprättad datum	1992-09-25 00:00:00.0
Reviderad datum	2008-01-10 00:00:00.0
Handläggare	Eva Persson
RI-område	

Kategori grav
Tidsålder bronsålder

Beskrivning

Gravhög längs med väg från Ikea mot S Sallerup belägen söder om vägen på krön av flack moränhöjd i åker.

Målsättning

Fornlämningen skyddas och vårdas genom att hålla fri från träd och buskar samt genom slåtter.

Skötselplan

Röjning av buskar och sly. Slåtter en gång under juli-september. Avfallet avlägsnas.

Forn-objekt

Forn-ID	Beskrivning
10302500090001 (10103025000900010001)	

Skötselplan för fornvårdsobjekt M137

Fornvårdsobjekt	M137
Namn	Fosie industriområde
Kommun	Malmö
Socken	Fosie
Prioritet	1
Typ enligt RAÄ	Gravhög
Skötselavtal	Malmö kommun - Fastighetskontoret
Avtalsperiod	2005-2007,2008,2009
EU-stöd	
Flora	
Besiktigad datum	2007-11-09 00:00:00.0
Areal (ha)	0.20
Utförd vård	2005,2006,2007,2008,2009
Status för skylt	Problem
Skylt kommentar	Skylt saknas t ex vid Grötehögsparken.
Status för P-plats	Behövs ej
P-plats kommentar	
Markägares medgivande	Finns
Upprättad datum	1973-08-22 00:00:00.0
Reviderad datum	2010-02-08 00:00:00.0
Handläggare	Eva Persson
RI-område	
Kategori	grav
Tidsålder	bronsålder

Beskrivning

Sex högar ligger i åkermark i Fosieindustriområde. Objekt M137 a,b, d, e, och f ligger i vall

och betas.

Fornlämningsnr 7, Grötehög, ligger en bit SV om de övriga högarna invid industrispår .

Malmö kommun - Gatukontoret sköter Skävehög vid Jägershills koloniområde och Grötehög M137d vid industrispåret strax SV om de övriga fornlämningarna.

Kaninerna gräver sönder flera högar. Diskussioner har förts hur man ska skydda högarna men inget bra och prisvärt sätt har använts förutom jakt.

Arkeologerna SN, MJ o AW har besiktigat högarna tycker det räcker att vi håller koll på högarna.

Målsättning

Gräshed. Fornlämningarna skyddas och vårdas genom att träd och buskar inte finns på högarna. Gräset slåstras/betas årligen.

Skötselplan

Röjning av buskar vid behov. Grovstädning vid behov. Slätter juli-september eller bete (fornlämningsnr 4 och 5).

Forn-objekt

Forn-ID	Beskrivning
10129600070001 (10101296000700010001)	Grötehög/ M137 c
10302200040001 (10103022000400010001)	inhägnade och betas
10302200050001 (10103022000500010001)	inhägnade och betas
10302200090001 (10103022000900010001)	Skävehög vid p-plats till fritidsstugeområde/ M137c
10302200100001 (10103022001000010001)	Ligger i åkermark
10302200110001 (10103022001100010001)	Ligger i åkermark

Skötselplan för fornvårdsobjekt M301

Fornvårdsobjekt	M301
Namn	Frillinge hög
Kommun	Malmö
Socken	Södra Sallerup
Prioritet	1
Typ enligt RAÄ	Gravhög
Skötselavtal	Malmö kn, Fastighetskontoret
Avtalsperiod	2005-2007 (ingår i avtal sedan 2002) 2008-2010
EU-stöd	
Flora	flora
Besiktigad datum	2006-11-21 00:00:00.0
Areal (ha)	0.10
Utförd vård	2002,2003,2004,2005,2006,2007,2008,2009
Status för skylt	Problem
Skylt kommentar	Promenadstråk förbi högen, skylt bör sättas upp.
Status för P-plats	Behövs ej
P-plats kommentar	
Markägares medgivande	Kommunal mark
Upprättad datum	1992-03-30 00:00:00.0
Reviderad datum	2010-02-08 00:00:00.0

Handläggare	Eva Persson
RI-område	M:K181
Kategori	grav
Tidsålder	bronsålder

Beskrivning

Gravhög, belägen på krön av moränhöjd i åkermark strax norr om Kvarnby.

Målsättning

Gravhögen är fri från buskar och träd samt slåttras årligen.

Skötselavvisning

Röjning av buskar vid behov. Slåtter en gång under juli - september med skärande eller klippande redskap. Slåtteravfallet transporteras bort.

Forn-objekt

Forn-ID	Beskrivning
10303400010001 (10103034000100010001)	